

Samira Mürvət qızı Həsənova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

ORFOQRAFİK-ORFOEPİK BAXIMDAN ÇƏTİN SÖZLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN ŞAĞİRDLƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU

Самира Мурват гызы Гасанова
докторант по подготовке доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ РАБОТ НАД ТРУДНЫМИ СЛОВАМИ В РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННЫХ УМЕНИЙ УЧЕНИКОВ С ОРФОГРАФИЧЕСКИ-ОРФОЭПИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Samira Mürvət Hasanova
doctorial student in the programme of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE ROLE OF WORKING ON DIFFICULT WORDS FROM THE ORTHOGRAPHIC- ORPHOEPIC POINT OF VIEW IN THE DEVELOPMENT OF PUPILS' WRITING SKILLS

Xülasə: Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinə çətin sözlərin öyrədilməsi, onların yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bu proseslərin təşkil zamanı orfoqrafiya və orfoepiyanın rolunun müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər ön plana çəkilmişdir. Müəllif kiçikyaşlı məktəblilərin lüğət ehtiyatının artırılması yollarını araşdırmışdır. Həmçinin, işin səmərəli təşkil məqsədilə diqqət yetirilməli məqamları sistemləşdirərək təqdim etmişdir.

Açar sözlər: çətin sözlər, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, tapşırıq, şagird, lüğət

Резюме: В статье выдвинуты такие вопросы как обучение школьников трудным словам, развитие их письменных способностей, определение роли орфографии и орфоэпии в организации этих процессов. Автор проанализировал пути обогащения словарного запаса школьников младших классов. Также систематизированы и представлены моменты выполнения эффективной организации работы.

Ключевые слова: трудные слова, орфография, орфоэпия, лексика, задание, ученик, словарь

Summary: Problems of training of difficult words, students of primary schools, development of their writing abilities, determination of the role orthography and orthoepi in the organization of these processes have been forehad in the article. The author analyzed the ways of enrichment of vocabulary of pupils of primary schools. The moments of the effective organization of the work performance have been systematized and presented here too.

Key words: difficult words, orthography, orthoepy, lexicon, exercise, pupil, vocabulary

Söz düşüncələrin ifadəsi, davranışların təsviri və təcrübələrin hafizədə toplanmasıdır. "İnsanın bilgisinin, mədəniyyətinin və düşünmə qabiliyyətinin hüdudu bildiyi kəlmələrin miqdarı ilə sərhədlənir" (4). "Fərdin istifadə etdiyi sözlərin cəmi" (6) və ya "öyrənilən təhsil aldığı müddətdə qazandıği təcrübə sayısında formalaşmış söz bazarı" (5), lüğət ehtiyatının zəngin-

liyi insana ətraf ələmi, obyektləri, hadisələri, prosesləri daha geniş baxış bucağından görməyə zəmin yaradır. Sözlər müxtəlif mənə və məzmun daşımaqla düşüncə zəncirinin haqlarlarını formalaşdırır. Uşağın lüğət fondundakı kəlmələrin kəmiyyəti və keyfiyyəti onun qazanacağı nailiyyətlə birbaşa əlaqəlidir. Sözlərin dərinliyi (hər bir sözün müxtəlif mənalarını bilmək; mək-

təb təcrübəsinin araşdırılması bu istiqamətə digərləri ilə müqayisədə daha çox laqeydlilik göstərdiyini üzə çıxarmışdır), genişliyi (müxtəlif məzmunlar üzrə çox söz bilmək), ağırlığı (konkret bir mövzu üzrə çox söz bilmək) istiqamətlərində iş aparılması məktəblinin mövcud bazasını daha da zənginləşdirməyə hesablanmışdır.

Şəxsiyyət üçün zəruri hesab edilən lüğət fondu məktəbəqədər dövrdə yaranır, ümumtəhsilin ilk səviyyəsinə başlayaraq Azərbaycan dili dərslərində sistemli fəaliyyət nəticəsində formalaşır, yuxarı siniflərdə isə təkmilləşir. Bu proses yeni sözlərin mənimsənilməsi fonunda təşkil olunur. Kiçikyaşlı məktəblilərə çətin sözləri öyrətdərkən orfoqrafik-orfoepik istiqamət üzrə işlərin düzgün təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki uşaq hansısa kəlmənin mənasını bilməyə də, onu əvvəlcə eşidərək hafizəsində saxlayır və dinlədiyi kimi yazıda ifadə etməyə çalışır. Təbii ki, şagird orfoqrafik və orfoepik qaydalara lazımi qədər (Azərbaycan dili fənn kurikulumu çərçivəsində) bələd deyilsə, yeni sözün yazılışını və tələffüzünü eyniləşdirir.

Hər bir ədəbi dilin inkişafında daqiq müəyyənləşdirilmiş orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dövrünün məşhur alimi, praktik ingilis dilinin qrammatiki C. Qrinvud (James Greenwood, 1753-1828) orfoqrafiyanı "düzgün yazmaq sənəti", amerikalı nəşir, pedaqoq Y. Kaminqs (Jakob Abbot Cummings, 1773-1820) "hecaları və sözləri hərflər vasitəsilə ifadə etmək sənəti", ingilis mənşəli amerikalı tədqiqatçı A. Ray (Albert Robinson Ray, 1870-1946) isə "hərflərin təbiətini, gücünü və yazı qaydalarını öyrədən elm" adlandırdı (1). Müasir dilimizdə orfoqrafiyanı danışıq dili əsasında qurulduğundan bir sıra orfoqrafiya qaydaları eynilə orfoepiya üçün də keçərlidir (3, s. 7). Məhz bu səbəbdən kiçikyaşlı məktəblilərə çətin sözlər mənimsənilərkən orfoqrafiya və orfoepiyaya eyni dərəcədə diqqət göstərilməlidir. Həmin istiqamətlərdə aparılan işlərin paralel şəkildə tənzimlənməsi daha məqsəduğundur. Müəllim ibtidai sinif şagirdlərinə çətin sözləri orfoqrafik-orfoepik baxımdan mənimsətməklə onlarda savadlı nitq vərdişləri, o cümlədən, mükəmməl yazı bacarıqları formalaşdırır. Qısa vaxt ərzində kiçikyaşlı məktəblilərə sözün yazılışını, deyilişini necə öyrətmək olar sualını konkret formada cavablandırmaq müm-

kündür, çünki proses xaraktercə mürəkkəb və uzunmüddətəlidir, müəllimdən səbir, təmkin, pedaqoji texnologiyaların ən mükəmməl manipulyasiyasını tələb edir. Deməli, belə situasiyada optimal nəticəni qısa zaman kəsiyində almaq pedaqoqun imkanı xaricindədir. Əlbəttə, iş düzgün qurulduqda, yazı bacarıqlarının qazanılmasında müəyyən irəliləyişlər əldə etmək mümkündür, lakin davamlı və uğurlu nəticəyə nail olmaq üçün uzun müddət lazımdır. Prosesin təşkilinin üç mərhələdə həyata keçirilməsi işin səmərəliliyinin yüksəlməsinə töhfə verə bilər:

Uşaqlara tanış olmayan kəlmələri mənimsətməyin ilk mərhələsi leksik işin aparılmasından ibarətdir. Sözlərin mənasını açıqlamaq üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Prosesin gedişatində müəllimin rangarəng metod və texnikalardan yararlanması daha faydalıdır. Ən çox tətbiq edilən və səmərəli hesab olunan metodlar bəzəddə qısa məlumat verərk.

Sözə aid əşya, hadisə və ya şəklın nümayişi – uşaqlar həmin obyektə baxır, onunla bağlı söz deyir, mənasını müəyyənləşdirir və fərqləndirici xüsusiyyətlərini sadalayır.

Leksik iş prosesində tapmacalardan yararlanmaq da faydalı və maraqlıdır: şagirdlər tapmacanı dinləyir, açmasını təxmin edir, cavabın düzgünlüyünü sübuta yetirirlər.

Mənimsənilən söz mətn daxilində elmi və bədii təsviri, əlamətli, xarakterik xüsusiyyətləri verilərkə də təqdim oluna bilər. Mətnin analizi müəllimə yalnız leksik iş aparmaqda deyil, həmçinin ətraf ələmlə əlaqəli zəruri məlumatları şagirdlərə ötürməkdə, onların elmi-ıdraki, bədii-yaradıcı təfəkkürünü zənginləşdirməkdə yardım göstərir.

Uşaqlara çətin sözü mənimsətməyin ikinci mərhələsi orfoqrafik, orfoepik çalışmaların veriləməsindən, etimoloji təhlilin aparılmasından ibarətdir. Şagirdlərə təklif edilir ki, seçilən kəlmənin və ya ifadənin (məsələn, ayaqqa – ayaq-qabı) tərkibindəki səsləri diqqətlə dinləsinlər, hərfləri müəyyənləşdirsinlər. Növbəti periodda müəllim sözdəki hərflərdən ikisini (sözün quruluşca növbəndə asılı olaraq bəzən üçünü) buraxmaqla ləvhədə yazır. Kiçikyaşlı məktəblilər həmin orfoqramları tamamlamağa çalışırlar. Onunla eyniköklü sözləri müəyyənləşdirməklə tapşırıqın çətinlik dərəcəsini artırmaq mümkündür. Beləliklə, uşaqlara yeni kəlmələri mənimsə-

sətmək və şagirdlərin lüğət ehtiyatını genişləndirmək olar. Öyrənlərə lüğətə hazırlamağı, namulmuş hesab etdikləri sözləri orada qeyd etməyi, orfoqrafik-orfoepik baxımdan çətinlik törədən səs və ya hərflərin altından xətt çəkməyi tapşırmaq da işin keyfiyyətini yüksəltməyə hesablanmışdır. Prosesin davamı kimi etimoloji təhlil (analiz) aparılı bilər. Həmin kölmələr müxtəlif usullarla təkrarlanmalıdır ki, hafizədə tam möhkəmlənsin.

Sadalanmalarla yanaşı, çətin sözlərin orfoqrafik-orfoepik baxımdan mənimsənilməsinə imla xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllimin kiçikyaşlı məktəblilərin marağını cəlb edən rəngarəng, çoxçeşidli imla növlərindən (şəkili, görmə, kommentarlı (izahlı), xəbərdarlıq, izahatlı, müəyyənləşdirici, seçmə, yaradıcı, yaddaşa asılan, tapmacalı, boşluqlu imla və s.) yararlanma təvsiyə olunur.

İbtidai sinif şagirdlərinə yeni sözlü mənimsətməyin üçüncü və yekun mərhələsi pedaqoqdan daha böyük məsuliyyət və diqqət tələb edir. Çünki kiçikyaşlı məktəblilər bu periodda həmin kölmələrdən müstəqil şəkildə istifadə etmək, faydalanmaq bacarığı qazanırlar.

Verilən mövzu əsasında qısa mətn qurmaq mövcud vəziyyət üçün ən optimal tapşırıq növlərindəndir. Tematikanın müəyyənləşdirilməsi mənimsəniləcək sözlə birbaşa əlaqədar olmalıdır. Məsələn: bayraq, cümhuriyyət, təqsirkar və s. Mövzuların adı siniflər üzrə qruplaşdırılmış çətin sözlər siyahısından, kiçikyaşlı məktəblilərin mütəmadi şəkildə yenilədiyi, əlavələr etdiyi şəxsi lüğətlərindən də götürülə bilər. Burada həssas bir məqama mütəqil ayrıca diqqət yetirilməlidir: ibtidai sinif şagirdlərinin spesifik xüsusiyyətləri, həmçinin çətin söz anlayışının nisbililiyi lüğətlərin tərkibində müəyyən fərqlər yaratdığından pedaqoq prosesin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə siyahılarda üstünlük təşkil edən kölmələri, ifadələri seçməlidir.

Kiçikyaşlı məktəblilərə müəyyən əşya və ya hadisə ilə əlaqədar suallar ünvanlamaq, göstərişlər vermək də çətin sözlərin mənimsənilməsinə köməklik göstərən tapşırıq növlərindəndir. Belə tipli çağışmalar hazırlanarkən uşaqların maraqları, meylləri nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu zaman tapşırıq materiallarının (suallar və göstərişlər) keyfiyyətindən və səmərəliliyindən danışmaq mümkündür. Məsələn: "Rəssam ol-

saydın, ömür boyu qu quşu görməyən insana onu necə təsvir edərdin?". "Çinar ağacını na üçün sevirsən?", "Açması "kəlbətin" olan tapmacanı necə düzəldə bilirsən?", "Azərbaycanın təbiətinə dair krossvord hazırla.". "Rəndə nədir?", "Penal sözlü ilə əlaqədar nə düşünürsən?", "Bayrağımız haqqında danış." və s.

Çətin sözlərin orfoqrafik-orfoepik baxımdan öyrədilməsi bir dərslə məhdudlaşmayan, təlimin hər mərhələsində davam edən prosesdir. Yeni və ya tanış olmayan kölmələrin uşaqların aktiv lüğət fondunda möhkəmlənməsi, təkrarən istifadə edilməsi uzun müddət əhatələyir. Bu səbəbdən çətin sözlərin mənimsənilməsi prosesi müəyyən məntiqi çərçivədə tənzimlənə bilər. Şagirdlərə öyrədilmək üçün seçilən kölmələr və onların sayları öncədən dəqiqləşdirilməlidir. Əks təqdirdə aparılan iş öz əhəmiyyətini itirə bilər. Dünya təcrübəsinə görə 45 daqiqəlik dərslərdə məktəblilərə orta hesabla 5-10 çətin söz mənimsətmək mümkündür, daha doğrusu, reallığa uyğundur. Bəzən (pedaqoq-psixoloji şərait imkan verdikdə: sinfin nailiyyət və inkişaf səviyyəsi, maraq dairəsi və s.) yuxarıda göstərilən sayı aşmaq (maksimum 20-30 söz) istisna deyil. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, öyrədilən kölmələr şagirdlərin yalnız aktiv lüğət fonduna daxil olarsa, tam mənimsənilmiş hesab edilir. Ümumiyyətlə, müəllim çətin sözlərin öyrədilməsi algoritminin pozulmamasına ciddi say göstərməli, onu nəzərdə saxlamalıdır. Pedaqoq, yeri gəldikdə, şagirdlərə lüğətlərindəki kölmələrə sıx birləşmələrinə, cümlədə, mətn daxilində işlətməyi tapşırılmalı, mənənin, yazılış və tələffüzün düzgünlüyünün qorunmasına diqqət yetirməlidir. Çətin sözlərin nitqə möhkəmlənməsi üçün dərslərdəki, əlavə vasitələrdəki dil materiallarından, mətnlərdən, sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji vahidlərdən, zərb-məsəllərdən, atalar sözlərindən, tapmacalardan faydalanmaq mümkündür.

Orfoqrafiya və orfoepiya üzrə aparılan işlərin sinifdaxaric məşğələlərdə də davam etdirilməsi təvsiyə olunur. Seçilən çətin söz, həmçinin onunla əlaqəli tematik qrup (ağac, tərəvəzlər, heyvanlar, quşlar, təbiət hadisələri) şagirdlərin diqqətini çəkmə çalışmaları vasitəsilə hafizədə möhkəmləndirilə bilər. Sözlün leksik qrupu üzrə iş də faydalıdır. Belə məşğələlərin təşkil zamanı müəllimin rəhbərliyi altında ki-

kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsi linqvistik lüğətlərində hazırlanması keyfiyyətli nəticənin əldə olunmasına zəmin yaradır.

Bütün bunlarla yanaşı, şagirdlərə orfoqrafiya və orfoepiya lüğətlərindən istifadə etmək vərdişlərini aşılamaq lazımdır. "Orfoqrafia-orfoepiya" lüğəti onların stolüstü kitabına çevrilməlidir (2).

Orfoqrafiya və orfoepiya üzrə aparılan işlərin təşkil zamanı aşağıda sadalanan məqamlara diqqət yönəldilməsi zəruridir:

- 1) Kiçikyaşlı məktəblilərə lüğətdən istifadə algoritmini öyrətmək;
 - 2) Lüğət vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin söz bazasını zənginləşdirmək;
 - 3) Şagirdlərə sözlün mənasını izah etmək, məzmununu müəyyənləşdirmək bacarığı qazanmaq;
 - 4) Məktəblilərlə birlikdə sözlün məna çarətlərini ortaya çıxarmaq və antonim, omonim, eynikönlülük münasibətini araşdırmaq;
 - 5) Şagirdləri sözlü təklidə, birləşmələrin tərkibində və cümlə daxilində işlətməyə həvəsləndirmək;
 - 6) Öyrənlərə sözdən müstəqil şəkildə istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaq.
- Deməli, haqqında danışılan prosesi çoxmərhələli, vahid mexanizmi kimi nəzərdən keçir-

dikdə aydın görmək olar ki, çətin sözlər üzərində orfoqrafik-orfoepik işin aparılması şagirdlərin yalnız söz bazasını daqiqləşdirmək, aktivləşdirmək, genişləndirmək xarakteri daşıyır, həm də yazı bacarıqlarının inkişafında, doğma dilimizin gözəlliklərini anlamaqda əvəzədlənmə rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Orfoqrafik-orfoepik baxımdan çətin sözlər üzərində işin ibtidai sinif şagirdlərinin yazı bacarıqlarının inkişafında rolunun müəyyənləşdirilməsi, kiçikyaşlıların lüğət ehtiyatını yeni kölmələr hesabına genişləndirməsi və artırılması yolları ilə bağlı ölkəmizdə tutarlı araşdırmalar minimal sayda olduğundan tədqiqat işi hazırda aktuallığı daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin yazı bacarıqlarının formalaşması xüsusiyyətləri və çətin sözlərin öyrədilməsində orfoqrafik-orfoepik işin əhəmiyyəti barədə geniş məlumat verilir, prosesin səmərəli təşkilinə zəmin yaradan amillər sistemləşdirilərək diqqətə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində mövzu ilə bağlı aparılan müşahidələr, təşkil edilən eksperimentlər, məktəb təcrübəsinin təhlili, həmçinin elmi ədəbiyyatın araşdırılması bu istiqamətdə müəyyən boşluqların olduğunu üzə çıxır. Tədqiqat işi mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına hesablanmışdan böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov İ.Ə. Yazı qaydalarımızın kitabı-müəqəddəsi – orfoqrafia lüğəti. "Kaspi" qəz., 2017, 29 noyabr
2. Paşayev A. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisinin bəzi problemləri: Metodik vəsait. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2012.
3. Şirəliyev M.Ş., Məmmədov M.B. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü (lüğəti). Bakı: Elm, 1983.
4. Hacıeminoğlu N. Türkçənin kararlı günləri. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2011.
5. Özbay M., Melanlıoğlu D. Türkçə egitimində kelime hazinesinin önemi // Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2008, № 1
6. Vardar B. Açıklamalı Dİbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yabancı dil Yayınları, 2007.

E-mail: samiraqasanova@gmail.com
Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. A.X. Hacıyev
Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2018.